

ERNESTO RAGIONIERI

Gondolatok Palmiro Togliatti életművéről

Palmiro Togliattiról beszélni és írni valóban nem könnyű dolog, sőt minden tekintetben bonyolult feladat, mégpedig nem csupán azért, mert rendkívül merész vállalkozás meghatározni Togliattinak és művének történelmi távlatát, amelyet nem is lehet minden vonatkozásában körvonalazni, részben azért, mert korunk történelmének számos, ma még nagymértékben nyílt kérdése erre nem ad lehetőséget, részben pedig azért, mert nem áll rendelkezésünkre mindig pontos és megbízható dokumentáció. Ezzel a nehézséggel ugyanis minden kortársnak meg kell küzdenie és sokkal inkább azoknak, akik elméleti és gyakorlati tevékenységükkel tudatosan bekapcsolódtak koruk eseményeinek széles szövevényébe. Attól sem tartok, legalább is, ami engem illet, hogy megszegem az Internacionálé verseinek híres intését („Il n'est de sauveurs suprêmes: Ni Dieu, ni César, ni tribun”), amely felszabadító erővel harsant fel újra az SzKP XX. kongresszusán. Maga Togliatti is világosan látta, hogy az ember, minden ember személyisége „viszonyok összességének eredője, sőt nem más, mint viszonyok összessége” (*Középosztály és a vörös Emilia, 1946, — Bologna 1953. 19. oldal*). Ebben az értelemben véleményem szerint e „viszonyok összességének” nem a megértéséhez, hanem akárcsak a meghatározásához is, aligha jelentettek segítséget akár egyes csodálói, akik köteleességüknek tartották magasztalni utólréhetetlen „stílusát”, akár pedig azok a rossz-szándékú bírálói, akik szövegértelmező vagy diplomáciai képességeinek állítólagos negatívumait ragadták ki. Togliatti tevékenysége a hazai és a nemzetközi történelem nagyon bonyolult eseményeit átfogó, tág ívelésű időszakra terjed ki, és nagyon szorosan fonódnak benne össze a politika és a kultúra számtalan elemei, tehát minden bizonnyal inkább arra késztet bennünket, hogy hangsúlyozzuk, ne pedig tompítsuk tevékenységének sokrétűségét, amikor tanulmányozzuk „a viszonyoknak ezt az összességét”. Egyáltalán nem látszik elhamarkodottnak az a feltételezés, hogy életrajzának ismertetésében erősen kidomborodnak az árnyalatok. Most azonban nem az a feladatunk, hogy erről szóljunk. Egyszerűen ki kell indulnunk egy tényből, az olasz nép oly nagy részét sújtó megrendülésből és fájdalomból, igyekeznünk kell megérteni és megmagyarázni azt a mélyen gyökerező kapcsolatot, amely különböző és megszámlálhatatlan népi tömegeket fűzött össze ezzel a csupa értelem emberrel, ahogy a nagy olasz szellemek hagyománya megkívánja, s ugyanakkor ez az ember szíve mélyén felháborodott „a haszontalan szónokias gesztuson”, amely egyébként elválaszthatatlan hazánk demokratikus és forradalmi hagyományaitól.

Annak azonban, aki ma gondolatban végigtekinti Togliatti írásait és beszédeit, nem okoz nehézséget meglátni bennük bizonyos félreismerhetetlen, jellemző elemeket, amelyek Togliatti politikai tevékenységének az események váltakozásán és a helyzetek változásán túl vitathatatlan egységet adnak. Ezzel

kapcsolatban nem gondolunk valamiféle belső következetességre, amilyent az emberek nagy többsége hajlandó lenne feltételezni és amely abban áll, hogy szívós kitartással mindig ugyanazokat a dolgokat mondta volna, várva azt, hogy az események alakulása végül igazolja ezt a gondolati következetességet. Ha jól meggondoljuk, a történelem nem is ismer ilyenféle politikusokat, s egészen másfélék voltak azok is, akik, mint például Giuseppe Mazzini, első látásra ehhez a típushoz tartoznának. Togliatti politikai gondolatvilágában még hosszú időközökkel is igen gyakoriak a következetesen visszatérő elemek, például a munkáosztály politikai pártját az emberi felszabadulás tényének és szervezetének értelmezi, s az ezzel a témával foglalkozó megnyilatkozásaiban a közelmúltban is éppolyan érveket és szempontokat hangoztat, mint annakidején, amikor fiatalon Antonio Gramsci oldalán küzd. A nemzetközi munkásmozgalom vitájában 1956 után, méginkább pedig a legutóbbi években elhangzott megnyilatkozásai felújítják és továbbfejlesztik azokat a témákat, amelyeket Togliatti már 1928 előtt is fejtegetett: az SzKP XX. kongresszusa után hangoztatott valamennyi állásfoglalása szinte közvetlenül kapcsolódik ahhoz a jelszóhoz, amelyet az Internacionálé VI. kongresszusán a haldokló Goethe utolsó szavaival terjesztett a kommunista mozgalom elé azzal, hogy „a proletariátus élesapáta nem küzdhet a sötétben”. Maga a jaltai emlékirat, amelyet joggal tekintenek olyan jelentősnek és olyan újító erejűnek, hogy Togliatti politikai végrendeletének számít, nagyrészt megtalálható már abban a beszédében, amelyet a kommunista és munkáspártok értekezletén mondott el 1957-ben és amely sok vitát keltett. Az pedig, aki érdeklődéssel tanulmányozza Togliattinak Olaszország történetére vonatkozó fontos megállapításait, akár meglepetéssel is tapasztalhatja, hogy „a népi osztályok a Risorgimentóban” témáról 1962-ben tartott előadása a modern Olaszország kialakulásával kapcsolatban mennyire hasonló értékeléseket tartalmaz a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusán 1922 novemberében, tehát jó 40 évvel korábban elhangzott, a fasizmusról szóló beszámolója történelmi bevezetésével. Aki azonban áttekinti Togliatti politikai művét, akár csupán követve e műnek írásaiban fennmaradt nyomát, kénytelen ugyanakkor szakadásokat, töréseket, megtorpanásokat tapasztalni. Erre néhány közvetett példát szolgáltatnak éppen a fentebb említett kronológia nagy terjedelmére vonatkozó utalások. Más példákat szolgáltathatna azoknak az írásoknak és beszédeknek a közvetlen elemzése, amelyek a Kommunista Internacionáléban végzett tevékeny munkássága éveire esnek (gondolok pillanatnyilag a „*Marxizmus és bakuninizmus*” című 1934-ből való, számos tekintetben figyelemre méltó tanulmányára, valamint a VII. kongresszuson 1935-ben előterjesztett híres beszámolójára), amelyekben a problémák felvetésére és az írás szerkezeti formájára erős hatással voltak a Sztálin sugalmazására az Internacionáléban érvényesülő formalista kánonok és túlsúlyba kerülnek bizonyos korábbi elemzések zárt tömörségével szemben. Annak a tudatában, hogy a folyamatosságnak és a töréseknek ezek az elemi összefonódnak Togliatti politikai művében, kötelességünknek érezzük, hogy e mű lényegét sokkal mélyebben keressük. Az az érzésem, hogy ezt a lényegét abban a sajátos ritmusban kell megtalálnunk, amely jellemzi a valóság elemzésére és átalakítására irányuló erőfeszítést és amely végül is személyiségének egyik legegységibb jellemvonása.

Ebből a szempontból nézve csak bizonyos határig érvényes az az állítás, hogy szoros párhuzamot lehet vonni Togliatti és Gramsci között. Gramsci elméleti munkásságának és politikai tevékenységének kibontakozási ritmusa néhány, különösen gyors, intenzív mozzanat köré sűrűsödik: ilyenek az első világháborút

követő évek az „Új rend” mozgalommal és folyóirattal, amelyeknek fényét a munkásosztály forradalmi valóságának felfedezése és a vele való kapcsolat adja; ilyen az Olasz Kommunista Párt új vonala kiépítésének időszaka a diktatúrját megszilárdító fasizmus ellen vívott harc tüzeiben és azoknak a társadalmi erőknek a beható tanulmányozása, amelyek szembe tudnak szállni a fasiszta diktatúra megszilárdulásával, és így Olaszország demokratikus, szocialista megújulásának főszereplői lehetnek; ilyen azután a börtönben töltött évek ragyogó és fájdalmas elmélkedési időszaka, amikor kidolgozza és újra feldolgozza azoknak a tapasztalatoknak az eredményeit olyan szigorúan következetes vonalban, amely teljes egészében az Olasz Kommunista Párt politikai akcióját szolgálja, de olyan ütemben és olyan formák között, amelyek csak általánosságukban feleltek meg a párt által az adott pillanatban követett vonalnak.

Togliatti esetében a kérdés részben más. Az ő politikai élete a történelmi események hosszabb, bonyolultabb ívelésű időszakában bontakozott ki. Elméleti és gyakorlati tevékenysége nem mentes ugyan hirtelen és heves megtorpanásoktól, de nem jellemzik robbanásszerűen gyors és intenzív momentumok sem: követte Olaszország és a nemzetközi munkásmozgalom utolsó negyven esztendőjének történelmét, osztotta ennek előretöréseit és meghátrálásait, felragyogásait és megtorpanásait. Vezette azoknak a tömegeknek előretörését, amelyek az utóbbi fél évszázadban a történelem színpadán szerepeltek, átvette lépésüket, amely olykor rohamos volt, de olykor igen nehéz, kemény menetelést jelentett. Néhány esztendővel ezelőtt elhangzott és sok vitát kiváltott meghatározásával élve azt mondhatjuk, hogy összekapcsolta az „igazságot” a „forradalommal” a „párt” útján (*Igazság, forradalom és párt — l'Unità, 1962. január 21.*), s ezt a kapcsolatot alapulvé tette, amelyre alapozni kell a forradalmár kötelességét és a politikus elhatározását. Ha szabad lenne ezt a gondolatot irodalmi formába öltöztetni, azt mondanám, hogy Gramsci stílusa egységes, mindig egyformán világos és tömör; Togliattinál viszont a stílus az időszakoknak és a szükségnek megfelelően változik: igen közel áll Gramsciéhoz fiatalságának, párttevékenységének első éveiben, súlyos s egyúttal finom politikai polémiaiával teljes az Internacionálé éveiben, oktató kifejezési formában teljesedik ki a nagy tömegpárt vezetésének éveiben.

Pedig senki sem áll távolabb az e fejlődés belső szükségzerűségének megértéséhez vezető helyes úttól, mint az, aki szembeállításokból és párhuzamokból kiindulva keres meghatározásokat (ahogy egyes francia napilapok tették, mint például a *France Observateur*), szembeállítva Ercolit Togliattival, az Internacionálé vezetőjével és a fasizmus ellen vívott harc lelkesítőjével, aki egy nagy kommunista párt élén áll, s a párttal együtt dolgozza ki és vezeti a szocializmus irányába mutató demokratikus előretörés tervét. Togliatti a nagy politikai mozgalmak alapítói közé tartozik: minden cselekedetében, mondhatjuk minden írásában és beszédében félreismerhetetlenül megnyilvánult a mozgalom folyamatosságának, múltjának, jelenének és jövőjének tudata, a mozgalom dicsőséges ragyogásában és tévedéseiben, erejében és ellentmondásaiban. E mozgalom egyetlen összetevője sem maradt számára idegen, de némelyik különösen jelentős, nagyobb hatással van elméleti és gyakorlati tevékenységének alakulására. Itt utalok röviden két olyan tényezőre, amely véleményem szerint elsőrendű jelentőségű: a leninizmusra és a munkásosztálynak Olaszország demokratikus és szocialista megújulásával kapcsolatos nemzeti álláspontjára.

A világ összes kommunistái magukat leninistának mondják, s valamilyen formában azok is. Togliatti nemzedékének összes aktív harcosai számára, akik

megélték ezt a háborúkkal és forradalmakkal terhelt kort, a leninizmus különösen állandó hivatkozási pont, biztos vezérfonal abban a történelmi helyzetben, amely — Lenin képletes kifejezésével élve — megkívánta, hogy hagyjuk el a városi utakhoz szabott finom cipőket és cseréljük fel azokat a hegyi ösvényekre alkalmas kemény és nehéz bakancsokkal.

Togliatti egész politikai életében olyan marxista volt, aki csak ritkán idézett a klasszikusokból, de Lenin neve, a Lenin példájára való hivatkozás politikai tevékenységének minden döntő szakaszában visszatér, mintegy hivatkozással arra a felfogásra, amely szerint a politika „az emberi tevékenységek csúcán áll és tudományos jelleget ölt. Nincs szó többé szenvedélyes fellángolásról, sem szármalisan fitogtatott ügyeskedésről, hanem azoknak a viszonyoknak elmélyült kutatásáról, amelyek között mozognak az emberi társadalmak az e társadalmakat összetevő csoportok és az egyes emberek. Meg tudja érteni, tehát történelmileg igazolni tudja mind a győzelmet, mind a vereséget. Ennek a megértésnek az alapja önmagunk és mások bírálata, ami viszont kiindulópont a további cselekvéshez.” (*Gramsci és a leninizmus* — a *Rinascita* 1958 februári számában, olaszul.)

Togliatti számára azonban, véleményem szerint, a leninizmus valamivel több, mint egy új kor problémái fényénél alkotóan feldolgozott marxizmus élő lényegének elsajátítása. Togliatti számára a leninizmus sokkal inkább jelenti a politikai harcban való eligazodás bonyolult módszerének elsajátítását.

Üdvözlöm azt a tényt — mondotta Togliatti 1961. június 9-én az Olasz KP központi bizottságában a fiatalokról folyó vita során —, hogy az elvtársak azt mondták: a fiatalok orthodox leninizmust akarnak. Nos, ez nagyszerű vívmány lenne. Ha lenne nekünk egy olyan nemzedékünk, amely az orthodox leninizmus alapján áll, akkor ez valóban pártunk legnagyobb vívmánya lenne. Emlékezzünk arra, hogy ki is Lenin: Lenin az az ember, aki akkor, amikor fel kellett kelni, kiadta a felkelés jelszavát és elszántan lesújtott azokra, akik hosszú éveken át társai voltak a munkában, de akik az adott pillanatban a felkelés ellen voltak és árulóknak nevezte őket. De Lenin az az ember, aki egy bizonyos helyzetben a következőket mondotta: Nézzétek, teret kell engednünk az imperializmusnak ma, hogy meg tudjuk tartani a hatalmat (a breszt-litovszki béke); s Lenin az az ember, aki három évvel később így beszélt: hazánk belpolitikai viszonyaiban engednünk kell, hogy előre tudjunk jutni a szocialista társadalom építésében. Ez tehát Lenin, és őt fejlődésének teljes gazdagságában kell tekinteni. Lenin arra tanított meg bennünket, hogy sohasem szabad eltekinteni a valóság valamelyik tényezőjétől, hanem a valóságot mindig egészében kell tekintenünk, látnunk kell, hogy valamely tényező hogyan hat a másikra, meg kell tudnunk látni, hogy melyik a lényeges, de sohasem szabad megfélemedezni az egészről.

Togliatti politikusi személyiségének egyik leghatározottabb jellemvonása éppen az, hogy teljes egészében tekinti a valóságot, amelynek alapján a politikus dönt, s ez a döntés nem veti el, nem tagadja meg azt, ami pillanatnyilag kívül esik a közvetlen döntés körén.

Hivatkozik Leninnek, mint ennek a politikai felfogásnak a hordozójára a Kommünista Internacionálé VI. kongresszusán, 1928-ban, amikor a kommunista világmozgalom számára komoly következményekkel járó fordulat előestéjén „az objektív helyzet leírásának pusztán verbális módszerével” szembeállítja „az objektív helyzet nekünk kedvező és nekünk kedvezőtlen elemei beható,

mély, árnyalt elemzésének módszerét". Ez alkotja azoknak a bírálatoknak elsőrendű alapját, amelyeket Togliatti 1934 elején kezd a kommunisták soraiban akkor elterjedt szektásság ellen hangoztatni (*A munkásállam — 1934 január — olaszul*), s e bírálatok lényegét még közelebbről meghatározza a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán 1935-ben. Tíz évvel később ismét csak hivatkozik rá, akkor, amikor „új” párt, nem pedig „újtípusú” párt építéséről van szó a felszabadítási harcok és a szocializmushoz vezető eredeti út kidolgozása tüzeiben: „Mélységesen tévedne az, aki azt hinné, hogy leninistának lenni annyit jelent, mint megoldani tudni a mai helyzeteket és mindazokat a problémákat, amelyek ma a munkásosztály és a népek előtt állnak, gépiesen alkalmazva azokat a megoldásokat, amelyeket Lenin 1917-ben az orosz proletariátus és a nép előtt álló történelmi jelentőségű problémákra alkalmazott. Ezen a felfogáson maga Lenin nevetett volna elsőnek” (*Rinascita*, 1945 január). Következtesen visszatér rá az SzKP XX. kongresszusa után és a nemzetközi munkásmozgalom problémáinak vitájában, a háború és a béke kérdéseinek elemzésében, mindig mintegy figyelmeztetésül arra, hogy a figyelmet és az erőfeszítéseket a fő tényezőre kell összpontosítani, de nem szabad megfeledkezni az egésztől.

Elméleti és politikai munkásságának egy másik — nem módszerbeli, hanem tartalmi — eleme az, hogy állandóan nagy figyelemmel kíséri a nemzeti kérdést, annak az országnak a történetét, ahol szükségessé vált szereplése a politikai életben és ahová irányult egész politikai tevékenysége. Ez az ország Olaszország.

A dolgozók mozgalma, amely sokkal inkább tekinthető a nemzetközi történelem egy objektív irányzatának, mint olyan mozgalomnak, amelyre mindig jellemzőek voltak az erős nemzetközi kapcsolatok. számára a nemzeti kérdés mindig döntő fontosságú probléma volt. A szociáldemokrácia ezzel a kérdéssel mindig úgy foglalkozott, ezt a kérdést mindig úgy oldotta meg, hogy eljárása egyszerű, lineáris voltát nem lehet kétségbe vonni: elfogadta az egyes országok uralkodó osztályai által létrehozott társadalmi, politikai és művelődési viszonyok lényegét, és ezeknek a viszonyoknak a körén belül igyekezett többé-kevésbé tág helyet találni a dolgozó osztályok alapvető gazdasági igényei számára. A kommunisták, különösen pedig az olasz kommunisták — bár fáradtságosan és nem ellentmondások nélkül, — egészen más irányban keresik a megoldást. Elvetették a szociáldemokraták passzív alkalmazkodását az uralkodó társadalmi viszonyokhoz, illetve a nihilista felfogást, amely ennek egyszerű negatív ellentéte, és meghatározott irányban indultak el annak tudatában, hogy a nemzetek tartalma és lényege a társadalmi és a politikai viszonyok átalakulásával együtt módosul és fejlődik. „A munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet elvenni tőlük azt, amijük úincs” — írta Togliatti egy ragyogó művében 1958-ban, idézve Marx és Engels 110 esztendővel azelőtt megjelent Kommunista Kiáltványának szavait. De rögtön hangsúlyozta a Kiáltvány szavaiban az alábbiakat:

Mivel azonban a proletariátusnak előbb meg kell szereznie a politikai uralmat, nemzeti osztályá kell válnia, nemzeté kell alakulnia, tehát a proletariátus is nemzeti, bár kétségtelenül nem burzsoá értelemben. Néhány szóban — jegyezte meg Togliatti —, sőt mondhatni prófétai szellemben itt olyan történelmi fejlődés vázlatával állunk szemben, amely évtizedeket ölel fel, kiindulva azokból az évekből, amikor a proletariátus és a politikai életből minden tekintetben kizárt parasztság nem volt más, csak kizsákmányolás és elnyomás tárgya, nem emelhetette fel szavát, nem mondhatta el véleményét sorsáról, amelyet háborúkkal és

békével határoztak el, s elérkezve a mostani időkhöz, amikor a helyzet a világ oly nagy részében gyökeresen megváltozott és változni készül más országokban is. A burzsoá osztályok megszűnnek nemzetiek lenni, amikor imperialistákká válnak (. . .) A munkásosztály nemzetivé válik, amennyiben az imperializmus ellen küzd, de tulajdonképpen — mint a Kialtvány mondja — más értelemben nemzeti. Egyetemes értelemben válik azzá, mert védelmezi saját hazájának függetlenségét, hangsúlyozva és védelmezve az összes nemzetek függetlenségét; elhárítja hazájáról a romlást, amikor küzd azért, hogy a háború csapása ne sújtson le többé a világra. Amikor a legreakciósabb burzsoá csoportok imperialista és sovinszta szélsőségessége ellen küzd, azon munkálkodik és azért harcol, hogy a biztonság és a béke korszaka köszöntsen be minden nép számára. (*Az Olasz Kommunista Párt, Milánó 1958. 89—90. oldal — olaszul.*)

Korunknak ezt a jellemző folyamatát, amely talán még inkább jelentős és központi helyet foglal el hazánk utolsó ötven esztendeje történelmében, Togliatti szellemi és politikai életrajza nemcsak tükrözi, hanem meg is határozza, amennyiben döntő jelentőségű tényező abban a folyamatban, amelynek során az olasz munkásosztály és hazánk demokratikus mozgalma alárendelt szerepéből a nemzeti társadalom kebelén belül vezető szerepre tesz szert.

Ebben a fejlődésben Togliatti valóban nagyon messziről indult el. Első kinyomozható politikai és eszmei állásfoglalása, amelyből világosan kitűnt, hogy a dolgozó osztályok mellé állt és Olaszország szocialista megújulásáért küzd, az olasz társadalom történelmi alakulásának bírálata a gyökereivel a risorgimentoba visszanyúló eszme-áramlat, a liberalizmus ellen. A fiatal Togliatti 1917. november 3-án, néhány nappal az oroszországi októberi szocialista forradalom, az ő életére oly mélyen ható esemény bekövetkezése előtt az *Il Grido del Popolo* című torinói szocialista hetilap hasábjain „*A két Olaszország*” címmel cikket közölt, s ez a cikk ragyogóan megvilágítja eszmei és politikai világát. A két Olaszország: Észak-Olaszország és Dél-Olaszország, vagyis az az Olaszország, amely valamilyen formában részesült a polgári forradalom előnyeiből, és az az Olaszország, amely éppen ennek a forradalomnak a megvalósulása következtében került olyan helyzetbe, hogy elmaradottsága még súlyosbodott. Az alapvető kérdés tehát az uralkodó osztályok által megvalósított elvont nemzeti egység bírálata, azé az egységé, amelynek lényegét az ország életének egészséges fejlődésére gátlóan ható protekcionista törvények és feudális terhek által meghatározott kiváltságok alkotják. Mindezek olyan motívumok, amelyek felidéznek a liberalizmusnak nevezett iskolához tartozó közgazdászok és politikusok kritikáját az olasz társadalomról. Ez az iskola különösen élénk és harcos volt azokban az években, amelyek felvetették Olaszország számára az imperializmus területére lépő társadalom összes jellegzetes problémáit, és az ország üdve érdekében hirdette a visszatérést a gazdasági és a politikai erők szabad játékához. Ennek az irányzatnak legöntudatosabb elméleti védelmezője Luigi Einaudi volt, akinek előadásait Togliatti a torinói egyetemen hallgatta. Az aktív politikai életben pedig ugyanezeknek a motívumoknak a legharcosabb védelmezője Gaetano Salvemini volt. Togliatti a *Voce* és a *l'Unità* hasábjain figyelemmel követte szenvedélyes hangú írásait a délvidek problémáiról. Ennek a nevelésnek, ennek az eredetnek bizonyos nyoma — amennyiben ösztönzött Olaszország helyzetének reális megismerésére és konkrét vizsgálatára — mindig megtalálható Togliattiban. Sok esztendő elmúltával recenziót írt Luigi Albertini Emlékiratairól és bírálta a *Corriere della Sera* volt főszerkesztőjét a gazdasági tanok felületes

ismerete miatt, megjegyezve, hogy „szánalmas dolog látni a Cognetti de Martiis műhelyének volt növendékét, amikor a marxizmusnak tulajdonítja a marxisták által mindig elvetett tételt »a bérek vastörvényéről«” (Rinascita. 1950 november–december).

Az elméleti vagy harcoss, a konzervatív vagy demokratikus liberalizmus azonban inkább a valóság töredékeinek megismerésére ösztönzött, mint az egész valóság megismerésére, lényegében elszigetelte Olaszországot korunk történelmi folyamatától, a nemzeti újjászületés képét inkább egy idealizált múltba vetítette, mint a jelen fáradtságos folyamatának tekintett jövőbe. Togliatti azonban hamarosan és egyre határozottabban rátért arra az útra, amely megkívánja a haza nem töredékes, hanem szerves megismerését, az olasz munkásmozgalom harcainak és perspektíváinak egyre szorosabb összekapcsolását a változó világban élre tört nemzetközi munkásmozgalom harcaival és perspektíváival.

Már 1919–20-ban az Ordine Nuovo kulturális hasábjain Togliatti álláspontja világosan ebbe az irányba mutat. A munkásosztály konkrét mozgalmával fennálló kapcsolatai, az októberi szocialista forradalom hatása és Torinóban az üzemi tanácsok mozgalmában való részvétel arra készítette most Togliattit, hogy ebből az új álláspontból felülvizsgálja egész kulturális képzettségét, amely igen távol állott a klasszikus szociáldemokráciától — pedig ez jellemző volt a II. Internacionálé marxizmusára, az evolucionizmusra és az oekonomicizmusra korlátozó marxizmusra, de kirajzolódott abban a válságban, amelyen az olasz kultúra átment az első világháborút közvetlenül megelőző években. Togliatti most „leszámolt” fiatalkori tanulmányainak szerzőivel, egytől-egyig megvizsgálta arculatukat, amellyel az imperialista háború és a szocialista forradalom után mutatkoztak. Mivel pedig azoknak a belső vitáknak a során, amelyek elvezettek az olasz szocialista párttól a kommunista párt megalakulásáig, Togliatti szívesen hangoztatta, hogy az Ordine Nuovo csoportjának eszmei fejlődése hasonló utat járt meg, mint a történelmi materializmus megalapítóié, amennyiben a történelem hegeli felfogásából indult ki (*A mi ideológiánk* — l'Unità 1925. szeptember 23. — *olaszul*) ezeknek a „kulturális krónikáknak” az egészét együttvéve úgy határozhatnánk meg, hogy ezek alkotják Palmiro Togliatti Német ideológiáját. Természetesen nem gondolunk a történelmi materializmus két megalapítója (akkoriban egyébként is még ismeretlen) művének minden tekintetben képtelen utánzására, hanem az övékéhez hasonló leszámolásra a kortársakkal és azokkal a gondolkodókkal, akik a legerősebben hatottak fejlődésére.

Ennek a „leszámolásnak” és ennek a kritikai átgondolásnak kiindulópontját jelenti a csatlakozás a nagy bolsevik tapasztalathoz, a bolsevizmushoz, mint „munkaruhás szocializmushoz”, az októberi forradalomhoz, amelynek lényegét — egy 1919-i cikkének szavai szerint — az adja, hogy „összefonódik az osztályharc a demokratikus harccal”, és olyan társadalmat épít fel, amelynek alapjául szolgálnak nem „a szavazatok tűnő törvényességére alapuló demokratikus intézmények”, „hanem az új szervezetek, a szövetek, olyan szerves közösségek kifejezői, mint a gyár, a műhely, a község, az ezred,” mindezek élén áll Lenin, az az ember, akinek lényeges érdeme az, hogy megmondja az igazat, nem titkolja el a nehézségeket, bátran haragra kelt a zűrzavar és a hamis forradalmiság ellen, s ilymódon értelmezte is a kommunista kormány munkájának nevelő jellegét” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 24. I. évf. 3. sz.). Innen, ebből a tényleges történelmi próbából fakad elsősorban annak a tisztán értelmi jellegű igazságfogalomnak a tagadása, amely arra a feltevésre épül, hogy az eszmékkel eleve irányítani lehet a történelem menetét; innen ered az a kemény, kíméletlen táma-

dás, amellyel lesújt „ezeknek az értelmiségieknek a prófétai őrjöngésére, akik azt hiszik, hogy megjelölhetik a történelem folyását, mert kidolgoztak néhány jelentéktelenebb eszmét”, de akik „elvesztették a közvetlen kapcsolatot azokkal, akik konkrétan akarnak valamit, és remélnék valamit, elvesztették a legegyszerűbb igazság értelmét, azt, amelyért még egyesek élni tudnak” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 15. I. évf. 1. sz.). Fiatal éveinek mesterei közül csak kevesen állják ki ezt a felülvizsgálást, sőt teljesen talán senki, kivéve a nagy Romain Roland-t, vagy Arturo Farinellit, Gramsci egyik egyetemi mesterét, mert a Jean Christoph szerzőjével közös vonása volt, hogy „meg tudta értetni az összes nemzedékek és az összes nemzetek közreműködését az emberiség művészi és kulturális kincseinek kidolgozásában; ideértve a legtávolabbi korokat, a legkülönbözőbb népeket s az első látásra legkülönbözőbbeknek tetsző műveket” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 15. I. évf. 1. sz.), vagy pedig kivéve Georges Sorel-t, aki „életszerűen fel tudta fogni valamely általános történelmi folyamat jellegét és meg tudta látni közvetlen hatását az egyesek tudatában”, mint „a proletariátus igazi filozófusa” (uo. 1919. december 6—13. I. évf. 29. sz.). Bírálataival a legszigorúbban elsősorban azokra az irányzatokra és olasz gondolkodókra sújtott le, akik fiatalkori tanulmányainak éveiben uralkodtak az olasz nemzeti kultúrán, és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem tudnak megfelelni annak az új valóságnak, amely annyiféle új címke alatt meztelenül megmutatott „egy egész régi, sőt ósdi világot, az akadémikus szellemet, a politikai hozzá nem értést, a feeseget, a hiú és szószátyár Olaszországot, amely sohasem akar elmúlni”. Kemény ítélettel sújtotta az első nemzedék „hangoskodóit” („a politizáláshoz nem elég tűrhető lírikusnak lenni — jegyezte meg Piero Jahier paraszt-újságáról —, nem elegendők a legjobb morális szándékok, nem elegendő a legőszintébb jóakarát, mint ahogy az igazi népbarát nem az, aki csak dicsőíti és magasztalja a nép egészséges és szent erőnyeit. A politizáláshoz pontosan ismerni kell a történelmi tényeket és a mai valóságot, ezeket pontosan értékelni kell az általános elv alapján és össze kell kapcsolni az ismereteket és az értékelést a jelen és a jövő szükségleteinek organikus felmérésével” — l'Ordine Nuovo, 1919. augusztus 30. I. évf. 16. sz.), — kifejezetten kegyetlen volt azokkal az egészen fiatalokkal, akik a Voce és idealista követői nyomán tették meg első szárnyprobálgatásaikat. Togliatti ledorongolta Piero Gobetti „Energie Nuove” című fiatalkori folyóiratát és polémikus célzattal úgy tüntette fel magát, mint „akinek az a pedáns szokása van, hogy kutatja, vajon a szavak mögött vannak-e egyáltalán dolgok (a pozitivistá!), olyan dolgok, amelyeknek van értelmük, nem pedig ostobaságok vagy olyan frázisok, amelyek rögtön kisiklanak a kezedből és szertefoszlának, amikor megpróbálsz megragadni konkrét jelentésüket”; olyan pedáns tanítónak tüntette fel magát, aki leckét ad egy közhelyeket szajkózó gyereknek, akivel szemben „az idealizmus tudósai és mesterei undorodnak és sértődnek meg legelőször” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 15. I. évf. 2. sz.).

De éppen az idealizmusnak e mestereivel szemben bizonyult legteljesebbnek és leghatározottabbnak az alapvető szembeállítás. Giovanni Gentile, „ma az olasz filozófiai iskola legkiválóbb és leghallgatottabb mestere” a szocializmustól önromboló önbírálatot követelt. Togliatti viszont éppen az önbírálatot szegezi neki azzal, hogy „nem voltunk eléggé szocialisták” és utalt arra a történelmi leckére, hogy „a dolgozóknak meg kell szerezniük a képességet arra, hogy kivívják a maguk szabadságát és igazságát, megteremtésük a maguk államát”, és hogy „az egész világ szocialistái között messze hangozzék Lenin neve” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 1. I. évf. 1. sz.). Benedetto Croce-nak pedig egy meg-

lehetősen békés hangulatú elméleti párbeszéd során azt az intelmet hangoztatta, hogy a legjobb emberi hagyományok igazi őreinek nem azokat kell tekinteni, akik pusztán passzív megőrző munkát végeznek, mert „a folyamatosság biztosítéka az ellenzésben, a tagadásban, a másra vágyásban is van, sőt a legszilárdabb ott, ahol az életbe lépő emberek friss, új, romlatlan tekintettel nézik; a hagyomány köti őket akkor is, ha ők az ellenkezőt hiszik, mint ahogy minden napi jelent színezi a múlt emléke, amelyet az ember megváltani, dicsőíteni akar. Ha nem lennének forradalmárok (egyének és osztályok), akkor fel kellene találni őket, mert az ő feladatuk az, hogy égve tartsák az emberi eredetiség lámpáját.” „Mi, a mai lázadók, végül a legjobb emberi hagyományok örökösei és folytatói leszünk” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 24. I. évf. 3. sz.).

Ezek a szavak különösen megvilágítják azt a viszonyt, amelyet Gramsci, Togliatti és az Ordine Nuovo csoport legjobb fiataljai szándékoztak megteremteni hazájuk hagyományával és történelmével: tudásra szomjazó kritika ez, ellenzékké vált megismerése és folytatása a haza történelme legjobb irányzatainak. Kétségtelen az, hogy ha ma elolvassuk azokat a leveleket, amelyeket 1923-ban és 1924-ben egymásnak írt Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti, Umberto Terracini, Mauro Scoccimarro és a többi fiatal, aki az Olasz Kommunista Párt megalakulása után olyan irányt és olyan vezetést akart adni a pártnak, amellyel a párt meg tudja oldani nagy feladatát és vezetni tudja Olaszország szocialista megújítását (Palmiro Togliatti néhány évvel ezelőtt kiadta ezeket a leveleket *Az Olasz Kommunista Párt vezető csoportjának kialakulása* című kötetben), akkor le tudjuk mérni egész jelentőségében azt a megújító erőt, amelyet ez a „vezető csoport” képviselt a maga értelmi és erkölcsi feszültségével hazánk történetében. Ennek a politikai tervnek a tagoltságában és kibontakoztatásában, amelyet az első nagy próbatétel előtt álló fiatalok egy csoportja fogalmazott és valósított meg, hiába keresnénk olyan hangsúlyt, amely ne lenne szorosan politikai jelentőségű, hiába keresnénk személyes hangú szót, vagy a habozás legkisebb jelét, hogy egyéni aggodalmakról ne is beszéljünk. A romanticizmus korában nemzeti egységre emelkedett ország politikai hagyományaival szemben ez a politikai aszkézis, a politikának, mint valami szigorú proletártudománynak ez a felfogása és ez a gyakorlata azt a benyomást keltetheti, mintha a nemzeti hagyományokkal szemben érzéketlenek lennének, elszakadnának ezektől a hagyományoktól. Pedig egyáltalán nincs szó ilyen érzéketlenségről, mert ezeket a fiatalokat áthatotta a nagy szenvedély, hogy megválthatják az embereket a társadalmi és a politikai rend megújításán keresztül. Nem szakadtak el hazájuk valóságától sem, mert a forradalmi pártnak ez az „új” vezető csoportja az Olasz Kommunista Párt politikai irányvonalának megújítását az ország történelmének és valóságának olyan átfogó és sokrétű elemzésére és ismeretére alapozza, amilyennel korábban Itália történetének és valóságának egyetlen forradalmi ereje sem rendelkezett. Azok a tézisek, amelyeket Gramsci és Togliatti előterjeszt és elfogadtat az 1926 januárjában Lyonban megtartott III. pártkongresszuson és amelyek az Olasz Kommunista Párt tulajdonképpeni alapokmányát képezik, a kritika éles fényével világítanak oda, ahol az olasz munkásmozgalom korábbi irányzatai csupán a problémák gomolygó, jellegtelen halmazát látták. Innen ered az a történelmi öntudat, amely az Olasz Kommunista Párt politikájának egyik jellemző vonása: a szocializmusért vívott harcában az olasz munkásosztálynak fel kell vetnie és meg kell oldania a bátortalan és félbemaradt burzsoáz forradalom által nyitva hagyott problémákat, miután ez a forradalom olyan nemzeti egységet teremtett meg, amelyet gazdasági, társadalmi és kulturális tekintetben egyaránt mélyre-

ható különbségek tesznek bizonytalanná. „Nálunk »az új úrral megmarad a régi« — írta egyszer Togliatti (*Demokrácia és szocializmus — l'Unità* 1960. március 8.) Alessandro Manzoni „Adelchi” című tragédiájának kórusából kölcsönözve a szavakat, hogy jelezze, hazánkban a tőkés kizsákmányolás összefonódik a feudális elnyomás maradványaival. Ebből a történelmi tudatosságból olyan stratégiai vonal ered, amely össze akarja kapcsolni a demokratikus követeléseket és a szocialista célokat, s ezért az ország megújulásáért vívott harcban élenjáró politikai erő feladatává teszi nemcsak azt, hogy a szocializmus általános programját összekapcsolja a tömegek mindennapos mozgalmával, hanem még inkább azt, hogy összefogja és irányítsa a lakosságnak mindazokat a rétegeit, amelyek objektíve érdekelték abban, hogy a szocializmus felé vezető úton megtalálják a demokratikus forradalom betetőzését.

Ennek a politikának első nagy próbatétele volt a fasiszmus megismerése és az ellene való harc, Togliatti pedig eleget téve ennek a feladatnak felbecsülhetetlen értékű szolgálatot tett az egész nemzetközi munkásmozgalomnak. Antonio Labriola egy alkalommal arról írt, hogy Marx és Engels az 1848—49-es forradalom veresége után hogyan vizsgálta a kapitalista fejlődést és a nemzetközi politikai helyzet alakulását, és azt mondta, hogy „megérteni a reakciót annyi, mint folytatni a forradalom művét”. A dolog azonban egyáltalán nem volt könnyű annak, akinek a fasiszmusmal kapcsolatban kellett végrehajtania ezt a megvilágító és iránymutató munkát egy olyan forradalmi politikai mozgalom számára, amelynek kíméletlen harc tüzeiben kellett tevékenységét kifejteni, szembe helyezkedve a megalkuvás és a megegyezés minden formájával. Az a radikális kritika, amelynek az Ordine Nuovo csoportja alávetette az olasz társadalom rendjét, kezdetben inkább a fasiszmus értelmezésének vonalán mozgott, erősen hangsúlyozta a fasiszmus osztály-elemeit, benne az összes konzervatív és reakciós érdekek összefonódását, majd pedig megmutatta a fasiszmust szoros folyamatossági viszonyban a régi uralkodó osztályok hagyományos politikájával. Kezdeti meghatározás szerint a fasiszmus „a burzsoá diktatúra új formája . . .” (*A fasiszmus mint politikai párt — l'Ordine Nuovo*, 1921. szeptember 9.), majd az olasz burzsoázia új politikai álarca: „a kapitalizmus, amely annakidején felhasználta a liberális Giolitti diktatúráját — írta például Togliatti 1923. március 29-én a trieszti *Il Lavoratore* című lap egyik cikkében *Parlamentarista ábrándok* cím alatt —, ma a fasiszta Mussolini diktatúráját használja fel. Van egy diktatúra, amely a személyi diktatúrák felett áll. Ez pedig az uralkodó osztály, az olasz burzsoázia diktatúrája az összes feudális és katolikus maradványokkal erősen keveredve, annak az osztálynak a diktatúrája, amely mindig ura volt a proletariátus ellen vívott harc színhelyének. Tegnap a parlamentet használta fel, ma a feketeingeseket.” De már kezdettől fogva Togliattiban két tényező is szembefordult a fasiszmusnak ezzel a leegyszerűsítő meghatározásával, amely meg tudja mutatni ugyan a fasiszmus reakciós lényegét, de nem tudja megvilágítani a reakciónak azt a sajátos formáját, amelyet a fasiszmus képvisel, s ennél fogva nem tudja megmutatni azokat a harc módokat és összefogásokat sem, amelyeket alkalmazni kellett volna előbb azért, hogy meg tudják akadályozni a fasiszmus uralomra jutását, később pedig azért, hogy megdöntsék a fasiszmust. Az első ilyen tényező a népi tömegek iránti nagy bizalom, csodálat a népi tömegeknek a fasiszmus ellen vívott harca iránt: újra el kellene olvasni azokat a ragyogó, bizakodó tudósításokat, amelyeket Palmiro Togliatti 1921 márciusában küldött az Ordine Nuovonak Firenzéből és külvárosából, ahol a lakosság fegyverre kelt a fasiszták ellen, jelezve rögtön, hogy a fasiszmus tér-

hódítását távolról sem szabad elkerülhetetlennek tekinteni. Másfelől a nép antifasiszta harca iránti szolidaritást egyre jobban megvilágítja az osztályok és a társadalmi csoportok között fennálló viszonyok alapos elemzése, amelyen keresztül Gramsci és a párt új vezető csoportja ismerkedett az Olaszország megújíthatóságához vezető úttal.

Ismeretes, hogy milyen megállapításokra jutott Togliatti 1926 és 1928 között a fasizmus jellegéről folytatott vitában, amikor az Olasz Kommunista Párt élén folytatnia kellett Antonio Gramsci művét és az Internacionálé keretein belül lefolytatott heves viták során. Togliatti elvetette a könnyű azonosítást, amely szerint a reakció (a reakció minden formája) egyenlő a fasizmussal.

A fasizmus a reakció sajátos, különös formája — írta Togliatti az 1928. évi „*Internationale Communiste*”-ben — és jól meg kell érteni, hogy miben áll ez a sajátossága. Nem szabad azt képzelni, hogy erre az elemzésre esupán azért van szükség, hogy objektív és tudományos megkülönböztetést tudjunk tenni. Elengedhetetlenül szükség van erre az elemzésre azért is, hogy elérjünk egy politikai célt, hogy pontosan meg tudjuk határozni azt az álláspontot, amelyet el kell foglalnunk a fasizmussal szemben úgy, ahogy az ma előttünk áll, főképpen pedig, hogy meg tudjuk határozni, hogy milyen magatartást tanúsítsunk a jövőben a fasiszta mozgalom előkészületi és kifejlődési időszakában.

A kommunista párt vezetője abban az országban, ahol először kerekedett felül a fasizmus és tudta megszerezni a hatalmat, kötelességének tartotta megmagyarázni, hogy ez hogyan történhetett meg, igyekezett megjelölni, hogy tulajdonképpen mi is az a reakciós politikai irányzat, amely fenyegetően terjedt az egész kapitalista Európában. És válasza az volt, hogy a fasizmus valóban az olasz uralkodó osztály mélységesen reakciós elhivatottságából született meg, abból a módból, ahogy ez az uralkodó osztály reagált az országnak az imperialista háborúban való részvétele nyomán hangsúlyozottabbá vált ellentéteire és ahogyan elzárta az utat a dolgozó tömegek feltörekvő lendülete előtt. De ugyanakkor a fasizmus meg tudta szerezni a hatalmat és szilárdan meg tudta vetni a lábát az olasz társadalom vezetésében, amennyiben tömegmozgalom formáját öltötte fel — s ebben van Togliatti elemzésének sajátosan új eleme —, vagyis amennyiben a fasizmus, mint a reakció sajátos formája, létre tudta hozni heterogén társadalmi erők szövetségének széleskörű, bonyolult rendszerét az uralkodó kiváltságos osztályok diktatúrájának javára. A szövetségeknek ez a rendszere pedig azért tudott megvalósulni — s íme itt van a fasizmusnak ebből az elemzéséből levont eredeti politikai útmutatás —, mert nem volt megfelelő a munkásmozgalom harci stratégiája, gyengék voltak és széthúztak azok az erők, amelyek pedig egyaránt érdekelték lettek volna abban, hogy elállják a fasizmus útját. A helyzetek differenciált elemzése és szívós harc a tömegek szerte ágazó összefogásának élén — Togliattinak a fasizmus problémájával kapcsolatos megállapításai elvezettek ahhoz a következtetéshez, hogy a fasizmus térhódítása nem feltartóztathatatlan és nem is végzeteszerű. Ezt pedig nem úgy kell érteni, hogy némely nemzet társadalmi viszonyai eleve megmentik a nemzetet a fasizmustól, illetve másokat arra kárhoztatnak, hanem úgy, hogy mindenütt meg lehet akadályozni azt, hogy a fasizmus kialakítsa sikerének tömegbázisát.

Egyik legutóbbi tanulmányában (*A Kommunista Internacionálé történetének néhány problémája* — Rinascita 1959 július—augusztus) Togliatti erősen megbélyegezte a „szociálfasizmus”. „osztály az osztály ellen” jelszavát, amely 1929 és 1935 között érvényesült a Kommunista Internacionálé politikájában,

kiélezetten forradalminak tüntetett fel egyes helyzeteket, amelyek pedig rendkívül bonyolultak voltak, és számos országban tovább mélyítette az ellentéteket a munkásosztály pártjai között, vagy megnehezítette és akadályozta a demokratikus és népi erők egységének megteremtésére irányuló törekvéseket. Kutatásaink és ismereteink jelenlegi fokán még nehéz lenne megmondani, melyek voltak a Kommunista Internacionálé X. plénuma által 1929-ben végrehajtott „baloldali” fordulat tényleges indítékai. Nem áll módunkban meghatározni, hogy egyáltalán, illetve milyen mértékben fakadt ez a fordulat a tőkés világ közelgő katasztrófájának előrelátásából, amely az 1929-es esztendő drámai gazdasági válságának hatására vált lehetségessé, vagy pedig valamilyen módon közvetve érezte hatását a Kommunista Internacionálé vonalára a Szovjetunió első ötéves tervének megindulása abban az „egyetlen országban”, amely megkezdte a szocializmus építését, és amelynek vezetői tudatában voltak a gazdasági válságok és a rabló háborúk között fennálló szoros összefüggésnek. Kétségtelen, hogy Togliatti számára az 1959. évi kritika egyúttal önkritika is volt azért, hogy annakidején ő is osztotta ezeket a jelszavakat, nem tudta kivonni magát hatásuk alól, s így hozzájárult ahhoz, hogy azok a jelszavak valamilyen formában befolyásolták az Olasz Kommunista Párt irányvonalát.

Nos, miért és milyen mértékben befolyásolta az Olasz Kommunista Párt irányvonalát az Internacionáléban bekövetkezett balrafordulás? Az Olasz Kommunista Párt IV. Országos Tanácsának 1956 áprilisában megtartott dráma ülésén az SzKP XX. kongresszusának leleplezései után vita indult meg az Olasz Kommunista Pártnak a sztálini korban tanúsított magatartásáról, és Togliatti erre a problémára olyan választ adott, amely megnyitja az utat a dolgok megértéséhez, mégpedig nemcsak 1929-cel kapcsolatban, hanem annak az időszaknak más szakaszaival kapcsolatban is.

Amikor szemben álltunk azzal a katasztrófával, amelybe hazánk az első világháború nyomán sodródott, a feladat, amelyet magunk elé tűztünk, világos volt: meg kell teremtenünk az olasz munkások és dolgozók élenjáró pártját, amely a marxizmus—leninizmus tanítását követi. Ez volt a cél, amelyet magunk elé tűztünk, ez volt az, amit el is végeztünk. Mindent megpróbáltak, mindent elkövettek, hogy ebben megakadályozzának bennünket, megölték Gramscit, megölték Curielt, megölték legjobb embereinket, akik sorainkban harcoltak! Mi pedig az egész időszakban, amikor kénytelenek voltunk illegálitásban dolgozni, amikor legjobbaink hőrtönben vagy száműzetésben voltak, mi a legszorosabb kapcsolatot tartottuk fenn mindig — bátran ki merem mondani — a Szovjetunió Kommunista Pártjával, amely győzelemre vitte az első proletár-forradalmat és haladt előre a szocialista társadalom felépítésének útján. Ez volt a mi oszlályrészünk, ez volt a zászlónk, ez volt az életünk (L'Unitá 1956. április 6.).

Igaz, a két világháború között a legkeményebb és a legnehezebb évek nemcsak a Szovjetunió vagy Európa, hanem a nemzetközi kommunista mozgalom történetében is „az egyetlen országban megvalósuló szocializmus” évei voltak, amelyekben mindannak a megvédése és megszilárdítása, ami a szocializmusból már megvalósult vagy megvalósulóban volt, úgy számított, mint az egész nemzetközi kommunista mozgalom szigorú és kizárólagos próbatétele. Erről — miat Togliatti az utóbbi hónapokban elmondotta és dokumentálta — Gramsci és Togliatti között sok vonatkozásban jelentős vita bontakozott ki:

még 1926-ban, vagyis akkor, amikor az Internacionáléban éreztették hatásukat a Szovjetunió Kommunista Pártja vezető csoportjában az európai és ázsiai forradalmi mozgalom elmaradottsága következtében támadt ellentétek, amelyek középpontjában éppen a szocializmus egyetlen országban történő felépítése lehetőségének és ütemének problémája állott, Togliatti a mesterével és barátjával, Antonio Gramscival folytatott levelezési vitában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a többi ország kommunistáinak feladata nem az, hogy beavatkozzék ebbe a vitába, hanem az, hogy behatóan megismerje döntő motívumait. Lehetett ez olyan taktika is, amelyet az akkori erőviszonyok ismerete diktált, s valóban ez is volt, de, mint Togliatti *Az orosz kérdés tanulmányozásához szolgáló irányvonalak* című tanulmányában (Lo Stato Operaio — 1927 április) rávilágított, burkoltan benne volt az is, hogy elsősorban „meg kellett emésztetni” az orosz tapasztalatokat, amit Lenin maga is elengedhetetlenül szükségesnek tartott a külföldi elvtársak számára, hogy levonhassák a szükséges tanulságokat saját politikájuk alakításához; ehhez pedig a tanulmányozás során felül kellett emelkedni a hatalom megszerzését megelőző és követő időszak közötti megkülönböztetésen, és el kellett fogadni a „hegemónia” elvét, amely az októberi forradalom előtt és után a bolsevikok előretörésének vezérelve volt.

Togliatti 1929 és 1935 közötti munkásságában tehát nem veszett el teljesen sem a fasizmus differenciált elemzése, sem pedig azok az útmutatások, amelyek ebből az elemzésből születtek meg a fasizmus megdöntését vagy előretörésének megakadályozását célzó politikai harcra. Nem veszett el elsősorban az olasz párt számára, amely azt a politikai fordulatot nemcsak „a jobboldali opportunizmus” elleni harcra és képviselőinek a vezető szervekből való kizárására használta fel, hanem az olaszországi fasizmus ellen vívott harc fokozására is, miközben ezt a harcot egyre inkább áthelyezte a tömegek életének síkjára és habozás nélkül magukat a fasiszta tömegszervezeteket jelölte meg, mint olyan alapvető fontosságú központokat, amelyeken belül a pártnak kezdeményeznie, tevékenykednie kell. Véleményem szerint útmutatásai nem veszték el a nemzetközi kommunista mozgalom számára sem: Togliatti felszólalásai a Kommunista Internacionáléban és a Lo Stato Operaio-ban közölt elméleti írásai következetesen a fasizmussal foglalkoztak, mint tömegbázissal rendelkező reakciós mozgalommal, és változatlanul a tömegek között folytatott harcban jelölte meg azt az utat, amelyen haladva határozottan és eredményesen lehet szembeszállni a fasizmussal Németországban és Ausztriában, Franciaországban és Spanyolországban, de állandóan figyelve a „nemzeti utakat” (a kifejezés nem azokból az évekből való, de a gondolat lényegében már jelentkezik) és azokat a jellemvonásokat, amelyeket a fasizmus esetről-esetre felvet. Kétségtelen, hogy a politikai csoportok közötti viszonyokra vonatkozó útmutatásait korlátozzák vagy elfedik a Kommunista Internacionáléban akkor uralkodó jelszavak, illetve hogy pontosabbak legyünk, önálló kutató tevékenysége 1935-ig sohasem terjed ki erre a síkra. De aki ma elolvassa legjelentősebb írását, azt, amely arról az országról szól, ahol a fasizmus a legfenyegetőbbben hódít tért — A német és az olasz helyzet közötti hamis analógiáról (Lo Stato Operaio — 1932) —, feltétlenül meglepetéssel látja, hogy már akkor, Hitler hatalomra jutása előtt egy esztendővel figyelmeztette a Német Kommunista Pártot, ne vegyen mindent egy kalap alá, teljes súlyosságukban értékelje az egymást követő fasiszta puccsokat, amelyeket a hagyományos vezető csoportok kezdeményeztek a német államon belül, de figyelmeztette arra is, hogy a mérközést ne tekintse befejezettnek és elvesztettnek mindaddig, amíg fennáll a lehetősége annak, hogy a nemzeti szocializ-

mussal szembe tudja állítani a tömegeket, amelyek a modern társadalom ellenőrzése és vezetése szempontjából döntő erőt jelentenek. A Német Kommunista Pártnak tanulnia kell az olasz munkásmozgalom hibáiból, de ezekből csak akkor tudhatott tanulni, ha megérti a maga sajátos helyzetét és ennek megfelelően jár el.

A közös elemek ismerete a legjobb iránymutató ahhoz, hogy megértsük a fasiszmus lényegét és céljait, de a fasiszta mozgalom kibontakozásának konkrét útjait az egyes országokban, a fasiszmus céljai elérésének módját és formáit az egyes országokban nem lehet megérteni, még kevésbé pedig meghatározni valamiféle séma alapján, amelyet analógiás következtetéssel az olasz tapasztalatokból szűrnek le.

Azok, akik valamely mozgalom történetét vagy egy ember életrajzát szeretik feltétlen pozitív vagy negatív jellel ellátott tömörszerű szakaszokra osztani, Togliatti életének ezt az időszakát „sötét” időszaknak szokták nevezni, mert ekkor — mondják — passzívan belenyugodott az események alakulásába. Minden valószínűség szerint azonban ebben az esetben is sokkal bonyolultabb a viszony az ember és kora között. Sőt, személyes véleményem szerint különös érdeklődéssel kell figyelni Togliatti életútjának éppen az ilyen szakaszait, amikor olyan irányvonalak érvényesültek a mozgalomban, amelyek kialakításában maga nem működött közre és amelyek nem is feleltek meg Togliatti eredeti elképzeléseinek. Az ilyen momentumokban, amelyek közé kell sorolni „a hidegháború” éveit is, éppen világosan meg lehet látni a szigorú fegyelem és a kritikus öntudat, a forradalom ügye iránti feltétlen odaadás és az önálló útkeresés ragyogó s olykor küzdelmes összefonódását, amely Palmiro Togliatti harcoss forradalmár életét jellemezte.

Nem érti meg tehát Togliatti ezekben az években kifejtett tevékenységének sajátos lényeges értelmét az, aki csodálkozik azon, hogy 1935-ben a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa által jelzett történelmi fordulat idején Togliatti ott van a döntő főszereplők között, illetve Togliatti részvételét úgy tünteti fel, mintha az csupán mások által önállóan elhatározott, általános vonal iránti engedelmesség lenne. Ezen a kongresszuson, amely az egységes antifasiszta harc első tapasztalatainak általánosításaival elindította a népfront-politikát, hogy elzárja az utat a fasiszmus és a háború előtt, Togliatti — mint ismeretes — beszámolót mondott a nemzetközi politika problémáiról, az imperialista háború előkészületeiről és a Kommunista Internacionálé feladatairól. Ez a beszámoló bizonyos formában maga is az olaszországi, majd pedig a nemzetközi fasiszmus elemzésének eredménye. *A fasiszta Olaszország háborús tűzfészek* (L'Internationale Communiste — 1927 február) — ez volt egyike azoknak a megállapításoknak, amelyekre Togliatti a fasiszmus elemzése során jutott, miközben folytatta és tovább fejlesztette az olasz helyzetnek Antonio Gramsci által végrehajtott „jellemzését”: rámutatott a szélsőséges revizionizmus és az imperialista hatalmak megegyezése között ingadozó olasz fasiszta külpolitika következetlen és szemmel láthatóan ellentmondásos vonalvezetésére, amelynek mélyén állandóan ott húzódott a Szovjetunió ellen irányuló agresszív fenyegetés: az olasz imperializmusnak ez a szerep jutott ártalmatlannak egyáltalán nem mondható gyengeségénél s következőképpen annál a helyzeténél fogva, amelyet elfoglalt az imperialista front egészében. (*Az olasz fasiszmus külpolitikájának megértéséhez* — Lo Stato Operaio, 1933 május). Másként, sokkal tömörebben és általánosabban jelentkezett a háborús fenyegetés akkor, amikor az Európa szívében elterülő és az elszenvedett vereség miatt revansra vágyó Németország nagyhatalmi imperializmusa részéről kezdett megnyilvánulni. Togliatti azonban éppen ezzel a súlyosabb

fenyegetéssel szemben mutatott rá beszámolójában első ízben arra, hogy el lehet kerülni a háborút, csak mozgósítani kell nagy harcra a békéért mindazokat az erőket, amelyek a világ első szocialista államával együtt készek összefogni, hogy elhárítsák az emberiség feje felől a katasztrófa fenyegető rémét.

A történészek már felvetették a problémát, hogy befolyásolta-e és ha igen, milyen mértékben a Kommunista Internacionálé által 1935-ben végrehajtott nagy fordulatot annak a Szovjetuniónak a külpolitikája, amely Hitler hatalomra jutása után egyre jobban foglalkozott a „kollektív biztonság” gondolatával, s egyre jobban érezte a szükségét annak, hogy Hitler ellen nemzetközi szövetséget kell létrehozni. A kérdés fel van vetve. Véleményem szerint azonban téved Isaac Deutscher, amikor az Espresso által képviselt olasz barátai számára megpróbálja Togliattit úgy feltüntetni, mint a népfront-politikának óvatos ügyvivőjét, mint egy forradalmi mozgalom fékező szárnyát, illetve legfeljebb mint egy passzív forradalom védekező stratégiáját. A spanyolországi háború tapasztalatai, Togliatti szerepe ebben a háborúban és ennek Togliatti által adott értelmezése és általánosítása egyáltalán nem értelmezhetők politikai visszavonulásként. Ellenkezőleg, ezek előretörő stratégiának, demokratikus mozgalomnak, a szocializmus felé való haladásnak a megnyilvánulásai, s azt jelzik, hogy ez a stratégia, ez a mozgalom a fasiszta veszély visszaverését és megfutamítását célzó hareból indul ki, de olyan társadalmi és politikai erők összefogását szorgalmazza, olyan harcra célokat tűz ki, amelyek végeredményben nemcsak a fasiszta politikai megnyilvánulásainak, hanem gazdasági és társadalmi gyökereinek a megszüntetéséhez vezethetnek el. A szocializmusért vívott harcot tehát nem úgy tekinti, mint a történelmi fejlődés egy pontos és meghatározott szakaszának célját, hanem mint olyan mindennapos harcot, amely magával a demokráciáért vívott harccal együtt megy lépésről-lépésre előre.

Koránt sincs tehát szó olyan védekező stratégiáról, amelynek célja egy adott központot fedezni, hanem olyan próbálkozás első, sokatmondó tapasztalataival állunk szemben, amelynek célja előbbre jutni a szocializmus felé, olyan helyzetben, amely más mint az októberi szocialista forradalom idején volt, szoros szálakkal fűződik a nemzetközi munkás- és demokratikus mozgalomhoz, de amelyet az olasz társadalom döntő erőinek érzékelése és összekapcsolása útján határoz meg. Palmiro Togliatti hosszú és tartalmas életrajzában ez az a szakasz, amely közvetlenül megelőzi „a szocializmushoz vezető olasz út” politikáját, azt a politikát, amely Togliatti összes korábbi tapasztalatainak közvetlen folytatása és amelynek Togliatti kezdeményezője lett, amikor interpretálta és vezette a kommunisták egységes harcát az ellenállás idején.

A szocializmushoz vezető olasz út kidolgozásához és a megvalósításáért vívott harcra kapcsolódik — a „salernói fordulattól” kezdve — Togliatti politikai és szellemi tevékenységének utolsó időszak. Kétségtelenül ez az az időszak, amelyben személyisége a legélesebben kirajzolódik, nem mint olyan kis párt vezére, amelynek hős káderei azért küzdenek, hogy a kegyetlen diktatúra által elnyomott ország dolgozó tömegeivel kapcsolatot tartsanak fenn, hanem mint olyan nagy tömegpárt vezetője, amelyben a munkásosztály mellett tömörülnek a parasztság, a középosztály és az értelmiség széles rétegei, és amely már nemcsak befolyásolni akarja a nemzet életét, hanem döntő módon hatni is tud rá. Legyen szabad tehát ezzel a témával kapcsolatban kiválasztanom csupán egyetlen kérdést, amely joggal vált ki érdeklődést és vitát az olasz politikai életben: ez pedig annak a módnak a kérdése, hogy Togliatti hogyan fogta fel és állította be nemcsak a társadalmi osztályok és csoportok szövetségét, hanem az Olasz

Kommunista Párt és a többi olyan politikai párt közötti kapcsolatokat is, amelyek Olaszországban a szocializmus felé vezető olasz úton való haladásban érdekelt társadalmi erőket képviselnek. Sőt, legyen szabad leszögezmem éppen azt, hogy a politikai viszonyoknak ez az állása pótolhatatlan tényezője a szocializmushoz vezető olasz útnak, konkrét megnyilvánulása annak a történelmi tömbnek, amely Olaszországban új állam alapításán munkálkodik.

Úgy hiszem, minden nehézség nélkül elfogadhatjuk azt, hogy e szövetség szükségszerűségének elismerése politikai, nem pedig csupán társadalmi értelemben Togliatti számára lassú és fáradságos folyamatot jelentett. Véleményem szerint ennek a felismerésnek az útjában nem állott az a tény, hogy a Szovjetunióban a sajátos történelmi feltételeknél fogva a szocializmus mint egyetlen pártra alapuló politikai rendszer valósult meg, a forradalmat és a szovjet társadalom átalakítását szervező pártra épülő politikai rendszerként. Véleményem szerint ezzel kapcsolatban nem lehet szó csupán annak a „kényszerzubbonynak” a hatásáról sem, amelyet a „sztálini mítosz” kényszerített rá adott pillanatban a nemzetközi kommunista mozgalomra és amelyről Togliatti beszélt az Olasz Kommunista Párt X. kongresszusán elhangzott beszámolójában. Ennek a nehézségnek az eredetét inkább a többi olasz politikai párt radikális bírálatában kell látnunk, amelynek jegyében született meg Olaszországban a kommunista párt, és egy olyan helyzetnek a tartós fennállásában, amely inkább igazolta, mint cáfolta ezt a bírálatot. Igazolás volt elsősorban az olasz dolgozók hagyományos pártja, a régi szocialista párt felé olyan nehéz, de nélkülözhetetlen megújító vitában, amelyben Togliatti ennek a pártnak a hivatalos meghatározásában „a vidéki esetlenség és a szatócs ügyeskedés, az értetlenség és a hiúság keverékét” látta, „a jellemzilárd-ságnak nevezett konokságot, a lelkesedésnek feltüntetett szónokiasságot és, ami még lényegesebb, a tespedt tétlenséget a világos megértés és a gyors előrelátás helyett” (*A tapasztalat kincsestára* — II Lavoratore, 1923. április 26.). Nem kevésbé vonatkozott ez az indokolt bírálat a polgári demokratikus pártokra, amelyek belekeveredtek a fasizmussal való együttműködés vagy megbékélés halálösölésébe. Az olasz katolikusok politikai szervezete, a Néppárt vonatkozásában az Olasz Kommunista Párt kezdettől fogva szakított az olasz munkásmozgalmában a katolikus népi tömegek szociális és politikai megnyilatkozásai iránt tanúsított nyers magatartással, s bírálta ennek szűkkeblű klerikális-ellenességét, amely nem tudja meglátni az olasz társadalomnak a katolikus népi tömegek megnyilvánulásaiban is tükröződő dinamikus elemét. Az a válság azonban, amelybe a fasizmussal való együttműködés taszította a Néppártot, ennek a megértésnek inkább szociális mint politikai vonatkozását hangsúlyozta. Más szóval a kommunisták bírálata (ebben az értelemben Gramsci és Togliatti között nem tehetünk különbséget), amellyel az olasz politikai pártokat illették, tulajdonképpen a risorgimentoból megszületett olasz állam oligarchikus-alkotmányos rendszerének bírálata, amely rendszer tehetetlen a saját felbomlásával szemben is, s ez a bírálat végül kiterjed ennek a rendszernek belső ellenzőire is. Kétségtelen, hogy ennek a liberális államnak a vége a munkásosztály és az egész ország előtt felvetette a szabadság kérdését. De lehet-e liberálisnak tekinteni jogi formáiban is azt az olasz liberális államot — tette fel a kérdést Togliatti a szakszervezetekre vonatkozó fasiszta törvényhozással kapcsolatban —, amelyben „tökéletlen a hatalom megosztása, nincs lehetőség törvényileg ellenőrizni a végrehajtó hatalmat, s a mindennapi gyakorlat szerint a bírák a miniszterek rendelkezésére állnak, a törvényszékeket megfosztották attól a joguktól, hogy halálbüntetést szabjanak ki, s ezt a jogot gyakorlatilag a rendőrségre ruházták”? (*A szabadság*

és a mensevikék — l'Unità 1925. december 19.) A fasizmus megdöntéséért vívott harcnak nem lehetett célja olyan szabadság kivívása, amelyet formai tisztaságában is sértenek határozott osztálykorlátok, hanem olyan felszabadító szabadság, olyan emancipálódási folyamat, amely határozottan vonatkozik a politikai viszonyok formáira, mert átalakító hatással van az ország társadalmi struktúrájára és elősegíti egy új vezető osztály kialakulását. Togliatti és az Olasz Kommunista Párt több ízben is éles vitákban szállt szembe az olasz antifasizmusnak akár leghaladóbb erőivel is (gondolok különösen a Giustizia e Libertà-val 1930—31-ben folytatott vitára), s ha jól megnézzük, ennek a vitának a lényege az volt, hogy keressék és megvédjék a szabadságnak ezt az új tartalmát, annak a vezető szerepnek a tudatosságát, amely e szabadság kivívásában a munkásosztályra és pártjára hárult. Annak a haladó demokratikus erőnek a megalakulásában, amely kifejezésre jutott az Akciópártban, Togliatti olyan politikai irányzatnak az újjászületését látta, amely életerős volt a risorgimentóban, de kimerült és elfajult az olasz egység megvalósulását követő évtizedekben. A La Malfaval folytatott egész szakadatlan vitának az alapja annak a társadalmi korlátozottságnak a tudatában van, amelyet elkerülhetetlen történelmi szükségszerűséggel ennek az irányzatnak ad a munkásosztály pártjainak megjelenése és érvényesülése, miközben állandóan és fáradságosan keresik a megegyezést a közös célok meghatározása és elérése érdekében.

Már néhány hónappal Olaszországba való visszatérése előtt, 1943. november 26-án Moszkvában egy beszédében Togliatti a különböző pártok együttműködésének szükségességéről a következőket mondta:

Ma még korai arra gondolni, hogy konkrétan milyen lesz az az Olaszország, amelyet a fasizmus teljes szétzúzása, a német betolakodók elűzése és szétzúzása után újjá akarunk építeni. Azt viszont már most kötelességünknek tartjuk kijelenteni, hogy abban az országban, amely átélte húsz évi fasiszta uralom tragikus tapasztalatát és most a fájdalmas megpróbáltatások után kimerült, meggyötört, feldúlt ország, lakosságának jelentős részét pedig politikailag újra kell nevelni, tehát ebben az országban, ebben a helyzetben képtelenség lenne egyetlen párt kormányzására, vagy egyetlen osztály uralmára gondolni, az összes népi, demokratikus erők egységét és szoros együttműködését kell az olasz politika tengelyébe állítani, ez lesz az az alap, amelyre felépül majd egy igazi demokratikus rendszer, hogy kiírta a fasizmus gyökereit s az országnak komoly biztosítékokat adjon annak a tragikus kalandnak minden lehető megismétlődése ellen, amelyre Olaszország ráfizette jólétét, szabadságát, függetlenségét és becsületét (*Olaszország és a hitleri Németország ellen vívott háború* — Moszkva 1955. 94. oldal, olaszul).

Ezekben a szavakban egészen más van, mint amit valamilyen politikai szükségszerűségbe való beletörődésnek lehetne nevezni, mégpedig nemcsak azért, mert ide vezet minden korábbi elméleti fejtegetése az összes kritikai és önkritikai tényezőkkel együtt, hanem azért is, mert az a szabadság, amelyért Olaszországban fegyveresen kezdtek harcolni, a dolgozó osztályokra hivatkozó csoportosulásoktól, vagy a kommunistáktól eltérő politikai erők számára is olyan szabadsággá változott, amely már nem tekintett visszafelé a múltba a liberális állam felé, hanem a jövőbe, az olasz antifasiszta demokrácia irányába mutatott.

Az ellenállás antifasiszta egységéből megszületett Olasz Köztársaság megalakulása találkozó pontja lett — történelmileg helyes leszögezni, hogy első találkozó pontja lett — különböző eredetű szolidáris elgondolásoknak és társa-

dalmi eszményeknek, a polgári és politikai szabadságjogok új tartalmi meghatározásának kezdete lett. Azért hangsúlyoztam, hogy első találkozási pontról van szó, mert úgy látom, hogy egyesek nem tudnak ellenállni annak a könnyű kísértésnek, hogy elnagyolt ideológiai tákolmányokkal oldjanak meg egy olyan bonyolult helyzetet, amelyet csak hosszú, fáradságos történelmi folyamat útján lehet megoldani, s ebben a főszereplők a dolgozó tömegek, amelyek ezeknek az eszméknek, ezeknek a tartalmaknak legilletékesebb hordozói. Mint Gramsci társa és tanítványa, Togliatti a katolikusokhoz fűződő kapcsolatok problémáját mindig a tömegek helyzetéből és igényeiből kiindulva vetette fel, mind az ország társadalmi megújulásának kérdésében, mind pedig a kommunista és a katolikus tömegek szükségszerű párbeszédének kérdésében, hogy megmentsek a békét és a kultúrát az atomháború pusztításától, mert megértette, hogy ez a találkozó nem valósulhat meg sem az aprópénzre váltott „tárgyi politikában” sem pedig az elméletek előzetes megbékélésében, hanem csakis abban a harsban, amelynek célja igazságos társadalom és korszerű állam felépítése Olaszországban.

A köztársasági alkotmány 7. cikkelyének megszavazásától, s vele mindattól, amivel ez együtt járt (vagyis e tömegek találkozója és együttműködése perspektívájának fenntartása minden szakadár és egységbontó manőver ellen s ugyanakkor a konkordátum felvétele az új állam alapokmányába ennek összes súlyos következményeivel a köztársasági demokráciára Olaszországban) az 1954 áprilisi békefelhívásig, a vallási kérdéssel foglalkozó bergamói konferenciáig, a jaltai emlékiratig, Togliatti annak az álláspontnak megfelelően, amelyet a munkásosztály és a kommunista párt elfoglalt az ország nemzeti életében, ahol a katolicizmus központja van, állandóan igyekezett a kommunista párt tevékenységét a katolikus tömegekhez fűződő kapcsolatok politikai meghatározására irányítani és nem zárta ki semmilyen helyzetben a lehetőségét a kapcsolatoknak és a megegyezéseknek azokkal az erőkkel, amelyek ezeket a tömegeket képviselik. Ez pedig kétségtelenül egyike azoknak a nagy vívmányoknak, amelyekkel Togliatti politikája gazdagította az olasz munkásmozgalmat.

Togliatti a hazai és a nemzetközi tapasztalatokban nem hagyta figyelmen kívül azokat a sokrétű változásokat, amelyeket a fasizmus, a második világháború, az ellenállás, majd pedig a nemzetközi kapcsolatok világméretű módosulásai idéztek elő a katolikus egyház, a politikai erők és a népi tömegek közötti kapcsolatokban. Különösen nem kerülte el figyelmét az, hogy a fasizmus eredményeként jelentősen meggyengült minden olyan erő politikai autonómiája, amely nem különíti el gyökeresen a maga sorsát az uralkodó osztályokétól, s nem kivétel ez alól az az olasz katolikus baloldal sem, amelyre a klerikális jelleg ma sokkal nagyobb súllyal nehezedik, mint Romolo Murri és Luigi Sturzo idejében. Togliatti reálisan tekintette ezt a helyzetet és megkülönböztette e találkozó különböző síkjait és momentumait:

Ha egy katolikus, egy papnövendék, egy pap, egy kereszténydemokrata újságíró a dolgok jelenlegi rendje miatt elégedetlenségét fejezi ki — mondotta az Olasz Kommunista Párt központi bizottságában 1955. július 24-én —, ebből még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ő hajlik a szocializmus felé. Ez még nem elég: mert az a katolikus, az a papnövendék, az az újságíró megelégednék azzal, ha egy kissé kevesebb lenne azokból a bajokból, amelyek miatt panaszkodik, de vajon tudja-e, hogy e bajokat hogyan lehet megszüntetni, vagy súlyosságukon enyhíteni? S ez az a pont, ahol nekünk meg kell értetnünk, hogy mi is a szocializmus. (L'Unità, 1955. július 26.).

Főként pedig fáradhatatlanul hajtogatta, hogy hazánk társadalmi és politikai haladása érdekében le kell sújtani a Kereszténydemokrata Párt vezető csoportjára, mint fő ellenségre, amely a katolikus tömegek megújódási törekvéseit gúzsba kötötte egy hatalmi rendszerben, amelyet akár rezsimnek is nevezhetnénk, és ezt a megújódási vágyat igyekszik ügyvel-bajjal a hagyományos uralkodó osztályok érdekeit szolgáló politikában feloldani.

Kétségtelen, hogy a demokrácia és a szocializmus közötti kapcsolat olyan összefüggés, amelyet a második világháború után az Olasz Kommunista Párt nagy fáradsággal tett magáévá és határozott meg, de ennek a folyamatnak a bonyolultságán csak az csodálkozhat, aki kávéházi asztal mellett, vagy szalonban politizál baráti körben. Ennek a politikai vonalnak legnagyobb képviselője Palmiro Togliatti volt, s befejezésül legyen szabad vitába szállnom azzal az értelmezéssel, amelyet Federico Artusio adott róla a Togliatti személyiségével foglalkozó egyik legjelentősebb cikkben, amely az *Astrolabio* című radikális folyóiratban jelent meg (1964. szeptember 10.). Vitába szállunk ezzel az értelmezéssel, mert az a vélemény, amelyet ez a — ismétlem — figyelemre méltó cikk kifejt, vagyis az, hogy Togliatti műve abban állott, hogy „az Olasz Kommunista Pártot »nagy hatalommá« szervezte meg”, az olasz politikai élet különböző szektoraiban, még baloldalon is elterjedt vélemény, amely szerint az Olasz Kommunista Párt csak olyan politikát akar, amelyet kisajátíthat magának, és így tovább. Ez, mint tudjuk, egyik központi témája annak a politikai vitának, amely a baloldali demokratikus erők új egysége mai megvalósítási lehetőségének formáiról és módjairól folyik, s ebben a vonatkozásban ezen a helyen nem foglalkozhatunk vele. Ami viszont Togliatti művét illeti, úgy hiszem, azt a választ kell adni Artusiónak, hogy nem „a szív demagógiája” mondatja egy kommunistaival, hogy „csak ezzel a feltétellel nem történt meg az olasz proletariátus »megadása« a kapitalista restauráció nagy tervének”. Sokkal inkább az ész és a történelem igazsága készlet bennünket arra gondolni, hogy az ilyen párt megalakulása szükségszerűen következik hazánk múltbeli és jelenlegi sorsából. Az olasz történelem tanúsága szerint az olasz demokratikus erők ismételten kudarcot vallottak, vezetőik nem tudtak a nemzeti társadalom vezető erejévé válni, ebből fakad az olyan erős és összeforrott, olyan autonóm és forradalmi párt szükségszerűsége, amelyet „nem vághat zsebre” akármilyen Victor Emanuel. Népünk nagy haladó hagyományai-ból következik az olyan nagy párt lehetősége, amely a maga zászlai alatt tömöríti a munkásosztály oldalán a parasztokat, akiket Garibaldi — nagy keserűségére — nem tudott a maga soraiba állítani, az értelmiségieket, akik elszakadtak a régi szocializmustól, amikor a marxizmus tehetetlen formulává vált. Olaszország története a mai napig nem ismer hozzá hasonló politikai alakulatot, ilyen erőset és főként ilyen egységeset, mint az a „párt, amely végérvényesen szétzúzza a múlt eszmei és politikai áramlatai közül akár a leghaladottabbaknak is elavult provincializmusát, az eszmét és a cselekvést összhangba hozza a leghaladottabb nemzetközi igényekkel, helyreállítja a teljes körforgást és a szoros kapcsolatot az Olaszországban vívott harcaink célját jelentő haladás és azon haladás között, amelyért Kelettől Nyugatig az egész világ élenjáró társadalmi erői dolgoznak és küzdenek.” (*Az Olasz Kommunista Párt életének és harcainak 30 esztendeje*. Róma, 1962. 6. l.). Ez a párt bonyolult történelmi fejlődésének, dolgozók és harcos kommunisták nemzedékei szívós harcának eredményeként született meg, s egyúttal őrzi a legmélyebb nyomát annak a munkának, amelyet Palmiro Togliatti végzett, hogy megismerje és megújítsa Olaszországot.

A szerző ezt az előadását Firenzében a Guelf Palotában 1964. szeptember 29-én tartotta meg az Olasz Kommunista Párt firenzei megyei szervezetének és a *Rinascita* folyóirat szerkesztőségének kezdeményezésére. Az előadás, amely „Togliatti műve Olaszország megismerése és megújítása érdekében” címmel hangzott el, egy sorozat része volt. Ebben a sorozatban Lucio Lombardo Radice beszélt Togliattiról és a katolikus világról, Enrico Berlinguer pedig Togliattiról és a nemzetközi munkásmozgalmról.

Togliatti írásait mindig az eredeti kiadási hely szerint idéztem, s vonatkozik ez a teljes névvel aláírt, vagy kezdőbetűkkel ellátott írásokra éppúgy, mint azokra, amelyek aláírás nélkül vagy különböző álnevek alatt jelentek meg (Empedocle, Traum, Ercoli, Mario Correnti, Mario Ercoli — tudomásom szerint ez az utóbbi csak a Moszkvában 1943-ban megtartott és általunk is idézett Olaszország és a hitleri Németország ellen vívott háború című előadás nyomtatott kiadásán szerepel — Roderigo di Castiglia). Az írások felhasználásánál és a névtelenül közölt írások azonosításánál Togliatti írásainak és beszédeinek azt az ideiglenes és befejezetlen, de mégis igen bő gyűjteményét vettem igénybe, amelyet a Gramsci Intézet indított el Togliatti műveinek kiadása érdekében, amelyet maga Togliatti valamilyen indítékkal mindig meg tudott akadályozni. (Egyik kedvelt és ironikus kifogása az volt, hogy a Kiáltványban nem áll írva, hogy ki kell adni a kommunista pártok titkárainak műveit.)

Ezen a helyen lehetetlen Togliatti bibliográfiájának akár csak leglényegesebb részeit is ismertetni. Ezen a helyen csupán a tájékozódás kedvéért megelégszünk azzal, hogy utalunk az idézett vagy leggyakrabban felhasznált szövegek néhány kiadására.

Az Ordine Nuovo kulturális krónikáinak nagy része olvasható ennek a folyóiratnak P. Spriano által gondozott antológiájában (Torino, Einaudi, 1963). 1962-től kezdve Togliatti a hetenként megjelenő *Rinascita*-ban kezdte kiadni vagy újra kiadta a III. Internacionáléban kifejtett tevékenységére vonatkozó legfontosabb dokumentumok egynémelyikét, például a IV. kongresszuson a fasizmusról előterjesztett beszámolóját, a gyarmati kérdéssel foglalkozó beszámolót és felszólalását a VI. kongresszuson. A VII. kongresszuson előterjesztett beszámolója helyet kap majd Togliattinak a nemzetközi munkásmozgalm problémáival foglalkozó írásai és beszédei gyűjteményében, amelyet F. Ferri készít elő az Editori Riuniti megbízásából. Szintén az Editori Riuniti kiadónál és F. Ferri gondozásában hamarosan megjelenik a Párizsban 1927 és 1939 között kiadott kommunista folyóirat, a *Lo Stato Operaio* két kötetes nagy antológiája, amelyben megtalálhatók csaknem az összes idézett írások. A fasizmusról 1928-ban írt tanulmány újra megjelent a *Società*-ban, 1952. 4. szám. A *Rinascita*-ban (1964. május 30.) Togliatti a közelmúltban közzétette a Gramscival 1926 őszén folytatott nagy jelentőségű levélváltását, amely óriási érdeklődést keltett az olasz és a külföldi sajtóban. Mindamellet jellemző Togliatti munkamódszerére az, hogy — az igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy teljesen csak ma érthető módon — felvette a Gramsci levelére adott válaszában fő részét abba az életrajzába, amelyet ő maga sugalmazott és nézett át: Marcella e Maurizio Ferrara *Conversando con Togliatti*, Roma, Edizioni Rinascita, 1953. 168. oldal.

Az ezt követő időszakra vonatkoznak: Mario Correnti „Discorsi agli italiani”, Roma, *l'Unità* 1945; „Politica comunista”, Roma, *l'Unità* 1945; „Per la salvezza del nostro paese”, Torino, Einaudi, 1946; „Antonio Gramsci” Firenze, Parenti, 1955; „Discorsi alla Costituente”, Roma, Editori Riuniti, 1958; „L'opera di De Gasperi”, Firenze, Parenti, 1958; „Il Partito Comunista Italiano”, Milano, Nuova Accademia, 1958; „Problemi del movimento operaio internazionale”, Roma, Editori Riuniti, 1962; „La formazione del gruppo dirigente del Partito

Comunista Italiano”, Roma, Editori Riuniti, 1962; „*Momenti della storia d’Italia*” Roma, Editori Riuniti, 1963.

Togliatti halála után a *Rinascita* újra kiadta ritka cikkeinek, vagy újszólván ismeretlen beszédeinek egész sorát és folytatja számos eddig kiadatlan írásának közlését. A *Critica Marxista* 1964. évi 4—5. számában olvashatók az 1944—1947 években elhangzott fontosabb politikai beszédei, míg a *Studi Storici* 1964. évi 3. száma közli Torinóban 1962-ben megtartott előadásának szövegét a népi osztályokról a risorgimentóban.

A Togliattiról szóló irodalom nem túlságosan nagy. Általában alig érdekesek és meglehetősen felszínesek azok az utalások és ítéletek az ő politikai tevékenységéről, amelyek a mai Olaszország, vagy a spanyolországi háború, vagy a III. Internacionálé történetében találhatók meg. A kortársak írásai közül ki kell emelnünk Gobetti 1922-ben írt cikkét *A torinói kommunisták története, ahogy egy liberális látja*, mert világosan látja Togliatti alakuló személyiségének egyes vonásait („Togliatti még nem jutott felelős vezető szerephez a munkában, a politikához alapos felkészüléssel vonzódik, de van benne valami nyugtalanság, sőt olykor nyughatalanság, amely cinizmusnak és határozatlanságnak tűnik, de amelytől talán sok meglepetés várható, s ezért mindenképpen fenntartással kell ítéletet mondanunk”). Ismét hangoztatja és lényegében kibővíti ezt a véleményét *La rivoluzione liberale* című írásában (lásd: Piero Gobetti *Scritti politici*, P. Spriano gondozásában, Torino, Einaudi, 1960. 285, 1005. oldal). Ez az ítélet valószínűleg hatással volt Benedetto Croce-ra, amikor 1945. december 31-én így írt Togliattinak: „... írtódom attól, hogy totus politicus legyek, mint Ön minden cselekedetében és szavában (és nem is irigylem, mert úgy gondolom, hogy olykor ez terhes is Önnek)” (lásd: *Rinascita*, 1964. január 18.). Bizonyos vonatkozásokban történelmi és politikai formába öltözteti ezt az ítéletet Gianpiero Carocci Togliatti-arcképe, amelyet a *Belfagor* 1949. évi IV. száma közöl a 62—74. oldalon. Ugyanettől a szerzőtől lásd: *Togliatti e la Resistenza*, a *Nuovi Argomenti* 1962. évi kötetében.

Szóltunk Marcella és Maurizio Ferrara *Conversando con Togliatti* című munkájáról. Ami a kommunista értelmiségiek tiszteletadását illeti, lásd azokat a cikkeket is, amelyek különböző alkalmakra írt Concetto Marchesi a *Rinascita* V. számában (1948) 305—306. oldal; Cesare Luporini az *Unità* 1963. március 26-i számában és Ranuccio Bianchi Bandinelli a *Rinascita* 1964. augusztus 29-i számában.

Lehetetlen elsorolni a Togliatti halála után megjelent legfontosabb cikkeket. A külföldi sajtó kommentárjairól bőségesen tájékoztatott Sergio Segre a *Rinascita* 1964. szeptember 5-i számában. A *l’Unità* 1964. augusztus 30-i száma közölte J. P. Sartre, F. Terni Cialente, P. Ricci, C. Zavattini, C. Levi cikkeit, a *Vie Nouvelle* 1964. augusztus 27-i száma pedig emlékezések és tanúságok érdekes gyűjteményét közli. Szardíniai fiatal éveiről néhány emléket közöl a *Rinascita Sarda* 1964. szeptember 10-i száma. Lásd még a *Riforma della Scuola* 1964. augusztus-szeptemberi számának, a *Critica Marxista* 1964. július-októberi számának és a *Studi Storici* 1964. évi 3. számának szerkesztőségi cikkeit, valamint Carlo Salinari *Ricordo di Togliatti* című visszaemlékezését az *Il Contemporaneo* 1964. szeptemberi számában. A nem kommunista sajtó cikkei között különösen érdekesek az egyes napilapok, mint az *Il Giorno*, az *Il Popolo*, a *La Stampa* augusztus 22-i számának szerkesztőségi cikkei, valamint hetilapok és folyóiratok írásai. Ez utóbbiak között mindenképpen jelezniük kell Tullio Vecchiotti és Lelio Basso cikkeit a *Mondo Nuovo* 1964. augusztus 30-i számában, a képes hetilapokban közölt arcképek közül pedig Giancarlo Fusco *L’alpino dalla penna rossa* című írását a *Le Ore* 1964. szeptember 3-i számában.